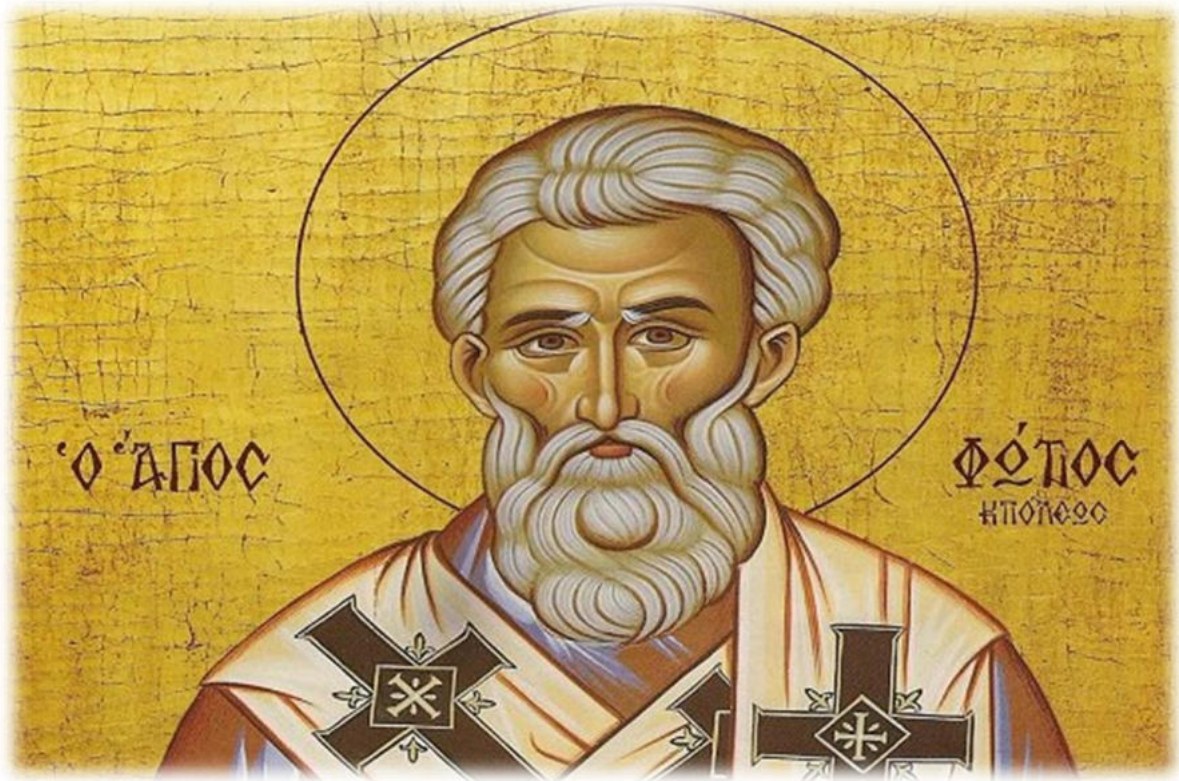

ΤΟ ΜΕΓΑΛΕΙΟ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Ομιλία του Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση

1. Παγκοσμίων διαστάσεων τὸ ἔργο τοῦ Φωτίου.

Ὁ Μέγας Φώτιος εἶναι μία ἔξοχη, μία σπάνια, μία μεγαλειώδης φυσιογνωμία τοῦ 9ου αἰῶνος. Ὁ αἰώνας αὐτὸς ἔχει χαρακτηρισθῆ, ιδιαίτερα ἀπὸ δυτικούς ἐρευνητάς, ὡς αἰώνας τῆς ἀναγέννησης τῶν κλασικῶν γραμμάτων. Ἄλλοι ἐρευνηταὶ διαφωνοῦν μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτό, διότι, ὅπως ὀρθῶς ἰσχυρίζονται, οὐδέποτε στὸ Βυζάντιο ἔπαυσε ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ σπουδὴ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παιδευτικῆς καὶ γραμματειακῆς παραδόσεως. Ἄν ὑπάρχει κάποια διαφοροποίηση τὸν 9ο αἰώνα, αὐτὴ συνίσταται στὴν παρουσία καὶ δράση τῆς ἐξαιρετικῆς μορφῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου.

Ὁ Μέγας Φώτιος ἔχει προσδιορίσει τὸ μέλλον ὄχι μόνον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀλλὰ καὶ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ὅπως ἐλπίζω νὰ φανῆ ἀπὸ τὴν σύντομη ἀνάπτυξη ποὺ θὰ ἐπιχειρήσω. Ἐὰν ὁ Μέγας Φώτιος δὲν μᾶς ἐχαρίζετο ἀπὸ τὸν Θεὸ κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο τοῦ 9ου αἰῶνος, ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ κόσμου θὰ ἦταν διαφορετικὴ. Καὶ σπεύδω νὰ πῶ ἀμέσως, κατοχυρώνοντας αὐτὴν τὴν θέση, ὅτι ἡ πορεία τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν Δύση τῶν Φράγκων σφραγίσθηκε ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ὅπως καὶ ἡ πορεία καὶ ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξη τῶν Σλάβων. Οἱ σλαβικοὶ λαοὶ οφείλουν τὸν πολιτι-

σμό τους, τὴν γλῶσσα τους, τὴν θρησκεία τους σὲ ἐνέργειες καὶ δράσεις τοῦ Μ. Φωτίου, ὁ ὁποῖος ἐσχεδίασε καὶ ἐπραγματοποίησε τὸν ἐκχριστιανισμό τους. Ἡ σθεναρὴ στάση τοῦ Μ. Φωτίου ἐναντι τοῦ πάπα καὶ τῶν Φράγκων, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἡ πολιτιστικὴ διεύρυνση τοῦ Βυζαντίου πρὸς τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς δείχνουν τὸ παγκοσμίων διαστάσεων ἔργο τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἄν ὁ Μέγας Φώτιος δὲν προσέφερε αὐτὰ ποὺ προσέφερε, ἐκινδύνευαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐκλατινισθοῦν, νὰ φραγκέψουν, οἱ δὲ σλαβικοὶ λαοὶ ἢ θὰ ἐξισλαμίζοντο ἢ θὰ ἐξελατινίζοντο, μὲ συνέπεια νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὸς σήμερα ὁ χῶρος τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς.

2. Ἡ Εὐρώπη τῶν Φράγκων καὶ τοῦ πάπα.

Ὁ αἰώνας τοῦ Φωτίου, ὁ 9ος αἰώνας, ἦταν πολὺ κρίσιμη ἐποχὴ γιὰ τὴν Ρωμιοσύνη τοῦ Βυζαντίου. Μέχρι τότε ὑπῆρχε μιὰ ἐνιαία αὐτοκρατορία, μιὰ ἐνιαία οἰκουμένη, ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἐκτεινόταν στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση. Δὲν ὑπῆρχε ἄλλη πολιτικὴ ὄντοτητα, ἄλλη πολιτικὴ δύναμη ἱκανὴ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν κυριαρχία τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ νὰ διαιρέσῃ τὴν αὐτοκρατορία. Ἡ ἔνωση ὅμως τῶν φραγκικῶν λαῶν ὑπὸ τὸν Μέγα Κάρολο δημιουργεῖ στὴ Δύση ἕνα νέο ἰσχυρὸ πολιτικὸ κέντρο, μιὰ νέα πολιτικὴ δύναμη. Τὸ 800 μ.Χ. γίνεται στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν πάπα ἡ στέψη τοῦ Μεγάλου Καρόλου ὡς αὐτοκράτορος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους. Ἡ ἐνιαία αὐτοκρατορία διασπᾶται, τὸ Βυζάντιο ἀποκτᾶ ἰσχυρὸ ἀντίπαλο στὴ Δύση μὲ καταλυτικὲς συνέπειες γιὰ τὴν παγκόσμια ἱστορία.

Ὁ πάπας μέχρι τότε μετεῖχε στὴν ἐνιαία ἑλληνορωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Παρὰ τὶς αὐταρχικὲς καὶ μοναρχικὲς τάσεις ποὺ εἶχαν ἐκδηλωθῆ ἐκ μέρους μερικῶν παπῶν, ἦταν ἀπλῶς ἕνα μέλος τῆς πενταρχίας τῶν πατριάρχων, μετέχων ἰσοτίμως στὶς οἰκουμενικὲς συνόδους, ἀκόμη καὶ στὴν ἐβδόμη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων τὸ 787. Θεώρησε λοιπὸν κατάλληλη τὴν εὐκαιρία, συμμαχῶν μὲ τοὺς Φράγκους, νὰ προωθήσῃ τὶς μοναρχικὲς ἀξιώσεις του ἐπὶ τῆς παγκόσμιας Ἐκκλησίας καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὶς περὶ πρωτείου καὶ παγκόσμιας δικαιοδοσίας ἀξιώσεις του.

Ἐπὶ ἄρκετὸ καιρὸ κρατοῦσε ἰσορροπίες ἀνάμεσα στὰ δύο ἰσχυρὰ πολιτικὰ κέντρα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν Φράγκων, μέχρι, ποὺ τελικῶς, ὅπως πειστικὰ ἔχει ἀναπτύξει στὰ βιβλία του ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, ὑπέκυψε στοὺς Φράγκους, καὶ ἔτσι οὐσιαστικῶς ὅλος ὁ δυτικὸς κόσμος, καὶ ἡ Ρώμη, ἐφράγκεψαν, ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Γερμανῶν Φράγκων. Αὐτὸ ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς σημερινούς εὐρωπαϊκοὺς προβληματισμούς, γιὰ τὸ

εύρωπαϊκὸ γίνεσθαι σήμερα, γιατί δὲν ὑπάρχει ἓνα ἀντίπαλο ἰσχυρὸ πολιτικὸ κέντρο, ὅπως ἦταν τότε ἡ κοσμοκράτειρα Κωνσταντινούπολη. Ἴσως ἡ Ὁρθόδοξη Μόσχα θὰ ἠμποροῦσε σήμερα νὰ παίξει αὐτὸν τὸν ρόλο.

Ἡ τότε στάση τοῦ Μεγάλου Φωτίου ἀπέναντι στὰ δύο μεγάλα κέντρα ἐξουσίας ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Δύση, ἓνα πολιτικὸ καὶ ἓνα ἐκκλησιαστικὸ, πρέπει νὰ προσδιορίζει καὶ τὴν δική μας πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ στάση, ἂν θέλουμε νὰ διαφυλάξουμε τὴν πολιτιστικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἰδιοπροσωπία, μολονότι φαίνεται ὅτι ἡ ἔνταξή μας στὴν Ἐνωμένη Εὐρώπη τῶν Φράγκων ἔγινε χωρὶς κανένα ὄρο, καὶ ἤδη οἱ ἀφομοιωτικὲς διαδικασίες ἔχουν ἀρχίσει νὰ λειτουργοῦν εἰς βάρος μας. Σήμερα καμαρώνουμε ὅλοι, διότι ἐγίναμε μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καὶ θεωροῦμε ὅτι ἡ Δύση εἶναι ὁ φυσικὸς ζωτικὸς μας χῶρος. Ἀπὸ αὐτὸν ὅμως τὸν χῶρο εἰσέρχονται στὸν δικό μας χῶρο, εἴτε ἐπίσημα μὲ τὴν νομοθεσία, εἴτε ἀνεπίσημα, λόγω τῶν ἀναγκαίων ἐπαφῶν, νοοτροπίες, μέτρα, ἤθη καὶ ἔθιμα, στὴν παιδεία καὶ στὴν καθημερινότητα, τὰ ὁποῖα ἀλλοιώνουν καὶ ἐξασθενοῦν τὶς δικές μας πολιτιστικὲς παραδόσεις. Σκέφθηκε ποτὲ κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους πολιτικούς μας, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων στεροῦνται ἀκραιφνοῦς ἱστορικῆς παιδείας, πῶς ἐνήργησαν σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις οἱ μεγάλοι ἄνδρες τοῦ Γένους καὶ κατόρθωσαν νὰ διασώσουν τὸν ἑλληνορθόδοξο πολιτισμὸ, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ὄντως καὶ ἀληθῶς μέγας, εἶναι ὁ Φώτιος; Θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια πῶς διαμόρφωσε τὴν στάση του, τελείως διαφορετικὴ καὶ ἀσύγκριτα ἀνώτερη ἀπὸ τὴν στάση τῆς σημερινῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας.

3. Ἡ εἰκονομαχικὴ Μεταρρύθμιση περιελάμβανε καὶ τὸν ἀποχριστιανισμὸ τῆς παιδείας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση αὐτὴ τῶν τριῶν κέντρων ἐξουσίας, δηλαδὴ Κωνσταντινούπολης, Ρώμης καὶ Φράγκων (Ἄαχεν), τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου χαρακτηρίζουν καὶ οἱ καταστροφικὲς συνέπειες τῆς Εἰκονομαχίας, τὴ δεύτερη φάση τῆς ὁποίας, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9ου αἰῶνος, ἐπρόλαβε νὰ βιώσει ὁ Φώτιος. Εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι ὁ πολιτικὸς πρωταίτιος τῆς Εἰκονομαχίας αὐτοκράτωρ Λέων Γ', ὁ Ἰσαυρος, λόγω τοῦ ὅτι οἱ μοναχοὶ ἀποτελοῦσαν τὴν βασικὴ δύναμη ἀντιδράσεως, ὡς ὑπέρμαχοι τῶν ἱερῶν εἰκόνων, προσέδωσε στὴν παιδεία κοσμικὸ χαρακτήρα μὲ ἀνάλογες μεταρρυθμίσεις στὸ Πανεπιστήμιον Κωνσταντινουπόλεως. Θέλησε νὰ ἀποεκκλησιαστικοποιήσῃ, νὰ ἀποχριστιανίσῃ τὴν παιδεία καὶ τὴν αὐτοκρατορία, νὰ τὴν ἐκκοσμικεύσῃ, ὥστε νὰ παύσουν οἱ μοναχοὶ νὰ

έπηρεάζουν πνευματικά τούς πιστούς, πράγμα που έπετεύχθη πολύ άργότερα στη Δύση με τόν Διαφωτισμό και τήν Άναγέννηση, ιδιαίτερα δέ μετά τήν Γαλλική Έπανάσταση και τήν έγκαθίδρυση κοσμικῶν κρατῶν, παντελῶς χωρισμένων ἢ και έχθρικῶν πρὸς τήν Έκκλησία. Η παιδεία στο Βυζάντιο μέχρι τήν περίοδο τῆς Εικόνομαχίας εἶχε διπλὸ χαρακτήρα, ὅπως εἶχε προσδιορισθῆ ἀπὸ τούς Τρεῖς Ίεράρχας. Ήταν έλληνική και χριστιανική συγχρόνως. Στα σχολεῖα τῆς Ρωμοσύνης, τοῦ Βυζαντίου, διδάσκονταν άδιαιρέτως οἱ άρχαῖοι Έλληνες συγγραφείς και οἱ Πατέρες τῆς Έκκλησίας. Ο Λέων Ίσαυρος, λοιπόν, θέλησε νά δώσει μία «προοδευτική» κατεύθυνση στὸν πολιτισμὸ και στήν παιδεία, ὅπως έπιθυμοῦν νά δώσουν «προοδευτική» κατεύθυνση και οἱ νεώτεροι εικόνομάχοι έδῶ στήν Ελλάδα, οἱ σύγχρονοι «προοδευτικοί». Θέλησε νά προσδώσει περισσότερο κοσμικὸ χαρακτήρα στήν παιδεία. Και ὅπως σήμερα γίνεται λόγος για τήν έξοδο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἀπὸ τὰ σχολεῖα μας, νά μὴ διδάσκονται ἢ Άγία Γραφή, οἱ Πατέρες τῆς Έκκλησίας, οἱ άρχές τῆς πίστεως, περίπου τὸ ἴδιο εἶχε άποφασίσει ὁ Λέων Ίσαυρος τήν περίοδο τῆς Εικόνομαχίας. Έξεδίωξε τούς Χριστιανούς καθηγητάς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως εἶχε κάνει σέ εὐρύτερη κλίμακα, σέ ὅλα τὰ σχολεῖα, τὸν 4ο αἰῶνα ὁ Ίουλιανὸς ὁ Παραβάτης, τοῦ ὁποῖου τὰ σχέδια εὐτυχῶς δέν εὐδοκίμησαν, διότι έκυριάρχησε μετὰ τὸν θάνατό του ἡ παιδευτικὴ γραμμὴ τῶν Τριῶν Ίεραρχῶν, οἱ ὁποῖοι έκράτησαν τήν παιδεία μας έλληνική και χριστιανική συγχρόνως, τὰ ὑγιῆ στοιχεῖα τῆς άρχαιοελληνικῆς παιδευτικῆς παραδόσεως συνταιριασμένα με τῖς άρχές τοῦ Εὐαγγελίου.

Τήν περίοδο λοιπόν αὐτὴ πού ἡ παράδοση τῆς παιδείας άμφισβητεῖται, γεννιέται και άναπτύσσεται ὁ Μέγας Φῶτιος. Οἱ συγγενεῖς του ἦσαν φίλοι τῶν άγίων εικόνων· ὁ πατριάρχης Άγιος Ταράσιος πού συνεκάλεσε τήν έβδόμη Οἰκουμενική Σύνοδο ἦταν θεῖος του, άδελφὸς τοῦ πατρός του, ένῶ άμφότεροι οἱ γονεῖς του εἶχαν διωχθῆ ἀπὸ τούς εικόνομάχους. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα διαμορφώνει ὁ Μέγας Φῶτιος τήν δική του στάση άπέναντι στήν παιδεία.

4. Τὸ τριπλὸ μεγαλεῖο τοῦ Φωτίου.

Έκτὸς ἀπὸ τούς δύο αὐτοὺς παράγοντες, τήν αὐτονόμηση δηλαδή τῆς Δύσεως και τὸ εικόνομαχικὸ κίνημα, έμφανίζεται και ἕνας τρίτος παράγων πού συνυπολογίζεται ἀπὸ τὸν Μέγα Φῶτιο στήν διαμόρφωση τῆς έκκλησιαστικῆς του πολιτικῆς· πρόκειται για τήν έδαφική, τήν γεωγραφική συρρίκνωση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τήν έμφάνιση τῶν Άράβων

τόν 7ο αιώνα, οί όποιοι διαρκώς άποσποϋσαν άνατολικές έπαρχίες από την άυτοκρατορία και έγκαθιστοϋσαν την νέα θρησκεία τοϋ Μωάμεθ, τó Ισλάμ.

Έπιχειρεΐται, λοιπόν, από τούς δυτικούς Φράγκους ή διεκδίκηση τής ένιαίας άυτοκρατορίας, ή άμφισβήτηση τής οίκουμενικότητος τής Κωνσταντινουπόλεως. Έπιδιώκουν νά πάρουν άυτοί την παγκόσμια ηγεμονία, έχοντας συνεπίκουρο και τόν πάπα, ό όποϊος στηριζόμενος τώρα πολιτικά στους Φράγκους άποτολμᾶ έκκλησιαστική διείσδυση σέ ἔδαφος τής έκκλησιαστικής δικαιοδοσίας τής Κωνσταντινουπόλεως μέ άποστολή Φράγκων ιεραποστόλων στην Βουλγαρία, ή όποία μόλις πριν από λίγα χρόνια εΐχε έπισήμως δεχθῆ τόν Χριστιανισμό από την Κωνσταντινούπολη (864). Από την Άνατολή έπίσης ή άυτοκρατορία ύφίστατο συρρίκνωση έκ μέρος τών Άράβων, όπως εΐπαμε.

Πολλοί έρευνηται βλέπουν ότι άυτήν την έπιβολή και από την Άνατολή και από την Δύση την άντιμετώπισε μέ μεγαλοφυῆ σχεδιασμό ό Μ. Φώτιος, ώστε νά αναπληρωθοϋν οί άπώλειες ζωτικοϋ χώρου, έδαφικώς και πολιτιστικώς. Ιθύνων νοϋς άυτοϋ τοϋ σχεδιασμοϋ ἦταν ό Μ. Φώτιος. Καί έπειδή τó θέμα τής όμιλίας μου εΐναι τó μεγαλειό και ή προσφορά τοϋ Μεγάλου Φωτίου, άυτά έκδηλώθηκαν σέ τρεΐς βασικούς τομεΐς, τριπλασιάζοντας ἔτσι την προσφορά του, διότι και ή έπιτυχία σέ ένα μόνον από τούς τρεΐς τομεΐς θά άρκοϋσε για νά χαρακτηρισθῆ ως μέγας ό Φώτιος. **Ο Φώτιος λοιπόν ἦταν μέγας α) ως έκκλησιαστικοπολιτικός ήγέτης β) ως φιλόλογος και γ) ως θεολόγος.**

Πριν από μερικά χρόνια, τó 1991, γιορτάσαμε διορθοδόξως και διεπιστημονικώς τὰ 1100 χρόνια από την κοίμηση τοϋ Μεγάλου Φωτίου († 891). Έξ αίτίας άυτῆς τής έπετείου συνεκλήθησαν από διαφόρους φορεΐς, έκκλησιαστικούς και πανεπιστημιακούς, συμπόσια και συνέδρια, στα όποια παρουσιάσθηκαν δεόντως τó πρόσωπο και τó ἔργο τοϋ Μ. Φωτίου. Στην Θεσσαλονίκη όργανώθηκαν δύο έπιστημονικά συνέδρια: ένα από την Ίερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά τοϋ όποίου ύπάρχουν άναφορές στην μνημονευθεΐσα τριπλή προσφορά τοϋ Φωτίου¹ και τó άλλο από τó Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών τοϋ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τó όποϊο εΐχε ως θέμα τούς δύο μεγάλους άρχιεπισκόπους Κωνσταντινουπόλεως, τόν Άγιο Γρηγόριο Θεολόγο και τόν Μέγα Φώτιο: «Μνήμη Αγίων Γρηγορίου τοϋ Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου, άρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως» (14-17 Όκτωβρίου 1993)². Όταν λοιπόν τότε, τó 1993, ως πρόεδρος τοϋ Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών παρουσίαζα στην Μεγάλη Αΐθουσα Τελετῶν τοϋ Πανεπιστημίου τó συνέδριο, ἔκανα

τήν ἐξῆς συνοπτική ἀναφορά στήν προσφορά καί στό ἔργο τοῦ Μεγάλου Φωτίου:

«Μισή χιλιετηρίδα χωρίζει αὐτές τῆς δύο μεγάλες μορφές τοῦ Βυζαντίου, τόν ἅγιο Γρηγόριο Θεολόγο (+ 391) καί τόν Μέγα Φώτιο (+ 891). Ὁ ἕνας ζῆ στήν ἀρχή τῆς θεμελιώσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, σέ ἐποχή ἐκρηκτικῆς πνευματικῆς καί θεολογικῆς ἀνθήσεως, τῆς ὁποίας εἶναι συντελεστής μαζὺ μὲ ἄλλες μεγάλες μορφές ἀγίων καί πατέρων. Ὁ ἄλλος ζῆ σέ περίοδο πού ἡ χριστιανική αὐτοκρατορία ἔχει φθάσει στό ἀπόγειο τῆς δυνάμεως καί τῆς αἴγλης, μὲ ἰσχυρή καί ἐλκυστική ἀκτινοβολία, τὴν ὁποία ἐκμεταλλεύεται ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στοὺς Σλάβους καί ἀφ' ἑτέρου γιὰ τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ τῆς ἀπέναντι στὴ Δύση, πού ἀμφισβητεῖ τὴν οἰκουμενικότητά της καί ἐπιδιώκει πνευματικὴ αὐτονόμηση. Ἐκφραστὴς αὐτῆς τῆς αὐτοσυνειδησίας ὁ πατριάρχης Φώτιος κυριαρχεῖ θεολογικὰ τὸν 9ο αἰῶνα καί συμπληρώνει τὴν τριάδα τῶν πατέρων πού ὀνομάσθηκαν μεγάλοι, καταστάς ὄντως Μέγας, μαζὺ μὲ τὸν Μέγα Ἀθανάσιο καί τὸν Μέγα Βασίλειο. Ὁ Μέγας Φώτιος, μετὰ ἀπὸ πέντε αἰῶνες, ἀνώτερος κρατικὸς ἀξιωματοῦχος καί καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μαγναύρας, κατέστη ὡς πατριάρχης ὁ ἐνσαρκωτὴς καί προγραμματιστὴς τῆς οἰκουμενικῆς προοπτικῆς τῆς αὐτοκρατορίας καί συγχρόνως μέγας θεολόγος καί μέγας ἀνθρωπιστὴς. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ του πολιτικὴ μὲ τοὺς δύο προγραμματικούς της στόχους, τὴν ἱεραποστολικὴ ἐξόρμηση πρὸς τοὺς Σλάβους καί τὴν παρεμπόδιση τῶν παπικῶν διεκδικήσεων στήν Ἀνατολή, δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν αἴγλη τῆς αὐτοκρατορίας καί τὴν ἐπιβίωσή της ἐπὶ πεντακόσια ἀκόμη χρόνια. Ἡ θεολογικὴ δεινότης τοῦ ἁγίου Φωτίου, ἐμφανὴς εἰς ὅλα τὰ θεολογικά του ἔργα, κορυφώνεται στὸ Περὶ Ἁγίου Πνεύματος ἔργο του, πού προσδιώρισε τὴν πνευματολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καθ' ὅλους τοὺς μετέπειτα αἰῶνες. Δὲν ὑστερεῖ καθόλου ἡ φιλολογικὴ καί φιλοσοφικὴ του προσφορά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση τῶν φιλολόγων μὲ τὸ τεράστιο φιλολογικὸ του ἔργο καί ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς μεγάλου ἀνθρωπιστοῦ. Ἀπάντησε ἔτσι δημιουργικὰ ὁ Φώτιος στὶς ἱστορικὲς προκλήσεις τῶν καιρῶν του, πού εἶχαν ὡς στόχο τὴν γεωγραφικὴ καί πνευματικὴ συρρίκνωση τῆς αὐτοκρατορίας· μὲ τὸ ἱεραποστολικὸ του ἔργο διεύρυνε τὰ ὄρια ἐπιρροῆς τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ μὲ τὸ θεολογικὸ καί ἀνθρωπιστικὸ ἐνίσχυσε τὰ πνευματικὰ θεμέλια καί τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ὀρθοδόξου πολιτισμοῦ. Ὁδήγησε ἔτσι τὴν Ἐκκλησία στήν ἐνδοξότερή της ἐποχὴ μέσα σὲ ἕνα ἀκμαῖο καί ἰσχυρὸ χριστιανικὸ κράτος. Εἶναι λοιπὸν τρισδιάστατο

τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἁγίου Φωτίου· μέγας ὡς θεολόγος, μέγας ὡς ἐκκλησιαστικὸς πολιτικὸς καὶ μέγας ὡς ἀνθρωπιστής»³.

α. Ὁ Μ. Φώτιος ὡς φιλόλογος καὶ ἀνθρωπιστής.

Σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς δραστηριότητος τοῦ Φωτίου ὡς φιλόλογου, ὡς θεολόγου καὶ ὡς ἐκκλησιαστικοῦ πολιτικοῦ θὰ παρουσιάσω μερικὰ στοιχεῖα. Ἐν πρώτοις τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθιστᾷ τὸν Φώτιο μεγάλο φιλόλογο; Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Β. Τατάκης γράφει ὅτι τὸν Φώτιο τὸν διεκδικοῦν περισσότερο οἱ φιλόλογοι παρὰ οἱ θεολόγοι, ὅτι ἔχει μεγαλύτερη σημασία ὡς φιλόλογος παρὰ ὡς θεολόγος⁴. Ὁ Μέγας Φώτιος ἦταν κάτοχος μιᾶς ἐξαιρετικῆς, μιᾶς μοναδικῆς σοφίας καὶ γνώσης, γιὰ τὴν ὁποία προκαλοῦσε τὸν θαυμασμὸ καὶ τὸν ἔπαινο ἀκόμη καὶ τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀντιπάλων του. Πρὶν γίνεαι πατριάρχης ἐδίδασκε καὶ σὲ ἰδιωτικὴ σχολὴ ποὺ εἶχε ὀργανώσει στὴν οἰκία του, ἀλλὰ καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μαγναύρας. Ἐδίδασκε γραμματικὴ, φιλοσοφία, λογικὴ, διαλεκτικὴ, ἀκόμη καὶ μαθηματικὰ⁵. Μὲ πολλὴ στενοχωρία ἐγκατέλειπε αὐτὴν τὴν ἐκπαιδευτικὴν δραστηριότητα, ποὺ τοῦ ταίριαζε καὶ τὴν ἀγαποῦσε, γιὰ νὰ ἀνέλθει, πιεζόμενος, στὴν ἡλικία τῶν σαράντα ἐτῶν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ὑπερφίαλο πάπα Νικόλαο, ὁ ὁποῖος τὸν κατηγοροῦσε ὅτι ἀνῆλθε «ἀθρόον» εἰς τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἔγινε δηλαδὴ ἐκ λαϊκῶν ἀμέσως ἐπίσκοπος, διελθὼν ταχέως τοὺς ἱερατικοὺς βαθμοὺς, γράφει ὅτι δὲν εἶχε κανένα λόγο, δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐγκαταλείψει τὰ γράμματα, τὸ χῶρο τῆς παιδείας, καὶ νὰ ἀναλάβει τὸν πολυεύθυνο ρόλο τοῦ πατριάρχου. Γιὰ νὰ δείξει πόσο καρποφόρο καὶ ἀποδοτικὸ ἦταν τὸ ἔργο του στὴν παιδεία, διηγεῖται ὅτι, ὅταν ἔφευγε ἀπὸ τὴν ἰδικὴ του σχολὴ γιὰ νὰ μεταβεῖ στὰ ἀνάκτορα, ὅπου εἶχε ὑψηλὴ πολιτικὴ θέση, τὸν συνόδευαν οἱ μαθηταὶ του μὲ πίκρα καὶ πόνο, γιὰ τὸν αἶφνης μόνους γιὰ λίγο χρονικὸ διάστημα. Τόση ἔλξη ἀσκοῦσε ὡς διδάσκαλος, ὥστε καὶ ἡ ὀλιγόωρη ἀπουσία του στενοχωροῦσε τοὺς μαθητάς του. Ὅταν δὲ ἐπέστρεφε ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, ἔβγαιναν ὅλοι νὰ τὸν ὑποδεχθοῦν καὶ ἐσηματίζαν κύκλο γύρω του⁶. Ἀπὸ αὐτὸν τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Φωτίου προῆλθαν μεγάλες προσωπικότητες, ὅπως ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Στ' ὁ Σοφός, οἱ αὐτάδελφοι ἀπόστολοι τῶν Σλάβων Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, ὁ πατριάρχης Νικόλαος Α' Μυστικός, ὁ Ἀρέθας Καισαρείας κ.ἄ. Ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος τοῦ Φωτίου πολὺ γνωστὰ στοὺς εἰδικούς εἶναι δύο ἐξαιρετικὰ του ἔργα. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου, τὸ «Λέξεων Συναγωγὴ». Μέχρι τῶν μέσων τοῦ 20οῦ αἰῶνος

τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο ἐσώζετο ἀποσπασματικῶς σὲ μερικὰ χειρόγραφα. Εὐτυχῶς τὸ 1959 ὁ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Λίνος Πολίτης ἀνακάλυψε ἓνα χειρόγραφο στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Νικάνορος (Ζάβορδα) στὰ Γρεβενά, τὸ ὁποῖο περιεῖχε ὁλόκληρο τὸ ἔργο, τοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοση ἀνέλαβε καὶ πραγματοποιεῖ ὁ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Χρῆστος Θεοδωρίδης· ἐξεδόθησαν ἤδη δύο τόμοι⁷. Στὸ Λεξικό του ὁ Μ. Φώτιος συγκέντρωσε ὅλες τὶς δύσκολες λέξεις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας τὶς ὁποῖες ἐρμηνεύει ἐτυμολογικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ, γιὰ νὰ διευκολύνει τοὺς μαθητὲς του, ἀλλὰ καὶ τοὺς μετέπειτα, στὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ κείμενα. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως ἔργο τοῦ Φωτίου στὸν χῶρο αὐτὸ εἶναι ἡ γνωστὴ «Μυριόβιβλος» ἢ «Βιβλιοθήκη», ὅπως χαρακτηρίσθηκε ἐπαινετικῶς καὶ ὀρθῶς ἀπὸ μεταγενεστέρους. Ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος τὸ χαρακτηρίζει ὡς «Ἀπογραφή καὶ συναρίθμησις τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῖν βιβλίων». Στὸ ἔργο αὐτὸ ἀναλύει καὶ σχολιάζει διακόσια ὀγδόντα συγγράμματα προγενεστέρων συγγραφέων καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ πατερικὴ γραμματεία. Ἡ μεγάλη σημασία αὐτοῦ τοῦ ἔργου, πέραν τῶν ἐκτιμήσεων καὶ σχολίων τοῦ Φωτίου, ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι μᾶς προσφέρει πληροφορίες γιὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἔχουν χαθῆ, καὶ ἐπομένως χωρὶς τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν θὰ ἐγνωρίζαμε οὔτε τὴν ὑπαρξὴ οὔτε τὸ περιεχόμενό τους.

Στὴ συνάφεια αὐτὴ ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ καθηγητὴς Β. Τατάκης ἔχει γράψει, πέραν τῶν ἄλλων, καὶ μία μελέτη μὲ τίτλο «Φώτιος ὁ μέγας ἀνθρωπιστής»⁸. Ἐπειδὴ ὁ ὅρος «ἀνθρωπιστής» μπορεῖ νὰ παρεξηγηθῆ, συμπληρώσαμε ἢ διευκρινήσαμε τὶς σκέψεις τοῦ καθηγητοῦ Τατάκη σὲ δικό μας ἄρθρο μὲ τὸν ἐρωτηματικὸ τίτλο «Ἦταν ὁ Μ. Φώτιος ἀνθρωπιστής;»⁹. Ἐπειδὴ συνήθως ὡς «ἀνθρωπισμός» ἐννοεῖται ἡ στροφή πρὸς τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη μὲ συνακόλουθη ἀπόρριψη τῆς Χριστιανικῆς σκέψεως, καὶ πλειστάκις μὲ ἐχθρικὴ ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας στάση, διευκρινίζουμε ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν ἀνθρωποκεντρικὸ καὶ ἄθεο Οὐμανισμό τῆς Δύσεως δὲν ἔχει καμμία σχέση ὁ Μ. Φώτιος· ἦταν χριστιανὸς ἀνθρωπιστής στὰ ἴχνη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἁγίων Πατέρων καὶ ὄχι σὰν τοὺς ἀνθρωπιστὰς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.

β. Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς θεολόγος.

Ὁ Φώτιος διέπρεψε ὄχι μόνον ὡς φιλόλογος, ἀλλὰ καὶ ὡς θεολόγος. Μέχρι τὴν ἡλικία τῶν 38 ἐτῶν κανεὶς δὲν πίστευε ὅτι θὰ ἀναμιχθῆ στὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θεολογίας· ἦταν ἓνας ἐπιτυ-

χημένος κοσμικός καθηγητής, κρατικός αξιωματούχος στην αυτοκρατορική αύλη και έμπειρος διπλωμάτης. Από τη στιγμή όμως που ανήλθε, πιεζόμενος, στον πατριαρχικό θρόνο ήταν φυσικό και αναμενόμενο να ασχοληθῆ με τὰ ἀνακύπτοντα θεολογικά προβλήματα. Είναι πολυμερής και έκτεταμένη ἡ θεολογική του παραγωγή, θὰ ἐπισημάνω ὅμως ἐδῶ ὀλίγα ἀπὸ τὴν πλούσια θεολογική προσφορά του. Τὸ σημαντικώτερο εἶναι ὅτι ἐτόλμησε πρῶτος καὶ μόνος, μὲ πολὺ προσωπικὸ κόστος, νὰ ἀντιπαραταχθῆ πρὸς τὴν Φραγκική Θεολογία, ἡ ὁποία πλέον εἶχε ἐπιβληθῆ στὴν παλαιὰ Ρώμη. Οἱ Φράγκοι θεολόγοι τῆς αὐλῆς τοῦ Μ. Καρόλου καὶ τῶν διαδόχων του ἤθελαν νὰ εἶναι καὶ θεολογικὰ ἀνεξάρτητοι καὶ αὐτόνομοι, νὰ μὴν ἀκολουθοῦν τὴν Θεολογία τῆς Ἀνατολῆς στὰ δόγματα, στὴν λατρεία, στὸ δίκαιο, ὅπως ἔπραττε μέχρι τότε ἡ Δύση, ποὺ οὐσιαστικὰ ἦταν μαθήτρια τῆς Ἀνατολῆς. Ἦθελαν νὰ οἰκοδομήσουν δικό τους πολιτισμό, δική τους θεολογία, καὶ αὐτὰ νὰ μεταδώσουν καὶ εἰς ἄλλους λαούς, ὡς ἰσχυρὸ πλέον πολιτικὸ κέντρο. Ὅπως σήμερα ἡ Ἀμερική ἐδημιούργησε δικό της πολιτισμό, τοῦ ὁποίου τὰ προϊόντα μεταδίδει καὶ εἰς ἄλλους λαούς, τὰ μεταδίδει καὶ σὲ ἐμᾶς, χωρὶς δυστυχῶς νὰ ἀντιδρούμε, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ Φράγκοι θέλησαν νὰ εἰσέλθουν καὶ στὸν χῶρο τῆς Θεολογίας. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ ἔγινε μὲ τὴν υἱοθέτηση καὶ ὑποστήριξη τῆς αἰρετικῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», μὲ τὸ γνωστὸ στὰ λατινικὰ «filioque», καὶ μὲ τὴν προσθήκη αὐτῆς τῆς αἰρέσεως στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Καὶ μολονότι ἀκόμη καὶ ὀρθόδοξοι πάπες ἀντέδρασαν στὸ ἐγχείρημα αὐτό, ἐν τούτοις κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου θέλησαν νὰ περάσουν αὐτὴν τὴν διδασκαλία καὶ τὴν προσθήκη καὶ στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Ἔστειλαν ἱεραποστόλους στὴν Βουλγαρία, μολονότι ἐκεῖ προηγουμένως εἶχαν ἐργασθῆ ἱεραπόστολοι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχαν ἐκχριστιανίσει τοὺς Βουλγάρους. Οἱ Φραγκολατῖνοι ἱεραπόστολοι δίδαξαν στοὺς νεοφύτους Χριστιανούς τὴν αἵρεση τοῦ filioque καὶ κατήργησαν ὅλα τὰ ἰδικὰ μας λειτουργικὰ καὶ ἄλλα ἤθη καὶ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα ἀπαριθμεῖ ὁ Μ. Φώτιος, ἐνημερώνοντας μὲ ἐγκύκλιο ἐπιστολὴ τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς¹⁰. Ὁ Φραγκικὸς πολιτισμὸς ἀπειλοῦσε νὰ ὑποκαταστήσει τὸν Ὀρθόδοξο πολιτισμό.

Εὐτυχῶς βρέθηκε τὴν περίοδο ἐκείνη ἡ ἰσχυρὴ προσωπικότητα τοῦ Μεγάλου Φωτίου, γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴν διεΐσδυση τῶν Φράγκων στὴν Ὀρθόδοξη Θεολογία. Συνέγραψε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ πρῶτος μία καταπληκτικὴ θεολογικὴ πραγματεία μὲ τίτλο «Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας». Ἐκφράζεται πολὺ αὐστηρὰ γιὰ τοὺς Φράγκους θεολόγους τοὺς ὁποίους ὀνομάζει «ἄνδρας ἐκ σκότους ἀναδύντας», καὶ ἀνασκευάζει ὅλα

τὰ θεολογικά τους ἐπιχειρήματα. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔγινε τὸ βασικὸ θεολογικὸ ἔργο, στο ὁποῖο στηρίχθηκαν καὶ στηρίζονται ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι θεολόγοι στὴν ἀντιμετώπιση τῆς αἰρετικῆς διδασκαλίας τοῦ Παπισμοῦ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ».

Ἡ θεολογικὴ προσφορὰ τοῦ Μ. Φωτίου δὲν ἐξαντλεῖται βεβαίως στὴν ἀντιπαράθεσή του μὲ τοὺς παπικούς, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὴν ὑμνογραφία, τὴν ὁμιλητικὴ, τὸ κανονικὸ δίκαιο, τὴν ἐπιστολογραφία, τὴν ἐρμηνευτικὴ. Στὰ ἐρμηνευτικὰ του ἔργα ἀνήκουν τὰ «Ἀμφιλόχια», μία μεγάλη συλλογὴ ἐρωταποκρίσεων, ποὺ γράφτηκε γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Κυζίκου Ἀμφιλόχιο, ἐκ τοῦ ὁποῖου πῆρε καὶ τὸ ὄνομά της. Ὅτι εἶναι ἡ «Μυριόβιβλος» γιὰ τοὺς φιλόλογους εἶναι τὰ «Ἀμφιλόχια» γιὰ τοὺς θεολόγους. Ἀπαντᾷ ὁ Φώτιος σὲ τριακόσια (300) θεολογικὰ ἐρωτήματα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση μὲ ἐρμηνεῖα δυσκόλων χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

γ. Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐκκλησιαστικὸς πολιτικὸς.

Ἔκανα προηγουμένως ἐνδεικτικὴ ἀναφορὰ στὴν προσφορὰ τοῦ Μεγάλου Φωτίου ὡς ἐκκλησιαστικοῦ πολιτικοῦ, ἡ ὁποία εἶναι διπλῆ· περιλαμβάνει καὶ τὴν σθεναρὴ του στάση ἀπέναντι στὴν Εὐρώπη τῶν Φράγκων καὶ τοῦ ἐκφραγευμένου πλέον Παπισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱεραποστολικὴ ἐξόρμηση τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ πρὸς τὴν Ρωσία. Τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τοῦ Μ. Φωτίου εἶναι τεράστιο, συγκρινόμενο μόνον μὲ τὸ ἀνάλογο ἔργο τοῦ πολυπαθοῦς μεγάλου ἐπίσης προκατόχου του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ρώσων ἐντάσσεται στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς δραστηριότητος τοῦ Μ. Φωτίου.

5. Κρίσεις περὶ τοῦ Μεγάλου Φωτίου.

Πρὶν φθάσω στὸν Ἐπίλογο, ὅπου θὰ κάνω μερικὲς ἐκσυγχρονιστικὲς ἐκτιμήσεις, θὰ παραθέσω ἐνδεικτικὰ μερικὲς γνώμες γιὰ τὸν Μεγάλο Φώτιο, ποὺ δείχνουν κάλλιστα τὸν ἐντελῶς ἐξαιρετικὸ καὶ μοναδικὸ χαρακτήρα τῆς προσφορᾶς του. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ φανατικοὶ ἀντίπαλοί του ἀναγνωρίζουν τὰ φυσικὰ καὶ ἐπίκτητα χαρίσματά του, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν γνωστὸ συγγραφέα Νικήτα Δαβίδ Παφλαγόνα, ὁ ὁποῖος στὸν Βίο τοῦ Πατριάρχου Ἰγνατίου γράφει τὰ ἐξῆς, γνωστὰ σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μ. Φωτίου:

«Ἦν δὲ οὗτος (ὁ Φώτιος) οὐ τῶν ἀγενῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ λίαν περιφανῶν σοφία τε κοσμικῆ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομιζέτο. Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ρητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς, καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιῖον ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεὰν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι. Πάντα γὰρ συνέτρεχεν ἐπ’ αὐτοῦ, ἡ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἡ σπουδή, ὁ πλοῦτος, δι’ ὃν αὐτῷ καὶ νύκτες ἄυπνοι περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐμμελῶς ἐσχολακότι»**11**. Ὁ διάδοχος ἐπίσης τοῦ μεγάλου ἐχθροῦ τοῦ Φωτίου πάπα Νικολάου Α΄, πάπας Ἰωάννης Η΄, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπῆλθε εἰρήνευση στὶς σχέσεις Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς βέβαια νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ σχετικὰ προβλήματα, γράφει περὶ τοῦ Φωτίου σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου: «Ἀναμανθάνομεν γὰρ σχεδὸν παρὰ πάντων τῶν πρὸς ἡμᾶς ἐκ τῶν αὐτόθι φοιτῶντων τὸν ἄνδρα πᾶσι προτερήμασι τοῖς κατὰ Θεὸν κομᾶν. Τοῦτο μὲν σοφία καὶ συνέσει τῇ περὶ τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα πάντων διαφέρειν· τοῦτο δὲ περὶ τὴν ἄλλην πρακτικὴν ἀρετὴν καὶ ἐπιμέλειαν τῶν θείων ἐνταλμάτων ἀνεπαίσχυντον ἐργάτην διαβώμενον. Καὶ οὐ δίκαιον ἐκρίναμεν εἶναι, τοιοῦτον καὶ τηλικοῦτον ἄνδρα καὶ ἄπρακτον διαμένειν»**12**.

Ὁ διάκονος καὶ ρήτωρ Ἰωάννης, σχολιαστὴς τοῦ βίου τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, εὐνοϊκᾶ διακείμενος πρὸς τοὺς ἀντιφωτιανούς «Ζηλωτὰς» γράφει: «Φώτιος τῆς συγκλήτου βουλῆς ἐτύγχανε τὸ πρωτεῖον ἐπιφερόμενος, διὰ τε τὸ πολὺ τοῦ λόγου καὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς γνώσεως καὶ ἅμα διὰ τὸ δεινὸν τοῦ νοῦς καὶ πρὸς τὸ συνθεῖναι καὶ σκευάσαι ἐπιτήδειον»**13**.

Ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους μνημονεύουμε ὅσα σημειώνει ὁ ἐκδότης τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» τοῦ Σιλβέστρου Συροπούλου γιὰ τὴν σύνοδο Φερράρας Φλωρεντίας R. Greyghton, στὰ ὁποῖα «Ἀπομνημονεύματα» ἔδωσε τὸν εὐρηματικὸ καὶ κατάλληλο τίτλο, *Vera Historia unionis non verae inter Graecos et Latinos* (= «Ἀληθῆς ἱστορία ἐνώσεως μὴ ἀληθοῦς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων»). Γράφει λοιπὸν περὶ τοῦ Φωτίου: «Γι’ αὐτοὺς ποὺ θέλουν νὰ δοῦν τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων μὲ τὰ δικά τους μάτια καὶ ὄχι μὲ τῶν ἄλλων νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συμφωνήσουν μαζί μου ὅτι οὐδέποτε σοφώτερος ἐν λόγοις, οὐδὲ περὶ τὴν τῶν πραγμάτων διοίκησιν συνετώτερος, οὐδὲ τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου ἐπιστημονικώτερος ἄλλος ἐπὶ τὸν θρόνον ἀνέβη, οὔτε πάπας ἐν Ρώμῃ, οὔτε πατριάρχης ἐν Κωνσταντινουπόλει»**14**. Ὁ Γάλλος ἐπίσης ἀββᾶς Jaeger στὸ ἔργο του *Historie de Rhotios* (Paris 1854) περιγράφει καλύτερα ἀπὸ κάθε

ἄλλο τὰ τάλαντα τοῦ ἀνδρός: «Ὁ Φώτιος παρὰ τῆς φύσεως ἀθρόα ἔλαβε τὰ κάλλιστα τῶν δώρων, ὅσα ἐπεδαψίλευσέ ποτε αὕτη εἰς ἄνθρωπον θνητόν. Ὑψος διανοίας, βάθος μεγαλοφυΐας, ζωηρότητα πνεύματος, ἐπιμονήν, δραστηριότητα, φιλοδοξίαν καὶ δύναμιν θελήσεως, ἅμα μὲν εὐκαμπτοτέραν τοῦ χρυσοῦ, ἅμα δὲ τοῦ σιδήρου ἀκαμπτοτέραν. Ἐραστής ὢν τῶν γραμμάτων ἐνθέρθμος διῆγε νύκτας ὅλας περὶ τὴν θεραπείαν αὐτῶν καὶ ἀπέβη ρήτωρ μὲν δεξιός, συγγραφεὺς δὲ ἔγκριτος ἐν τε τῷ πεζῷ καὶ ἐν τῷ ἐμμέτρῳ λόγῳ καὶ ἐνάμιλλος ἔστιν ὅτε τῶν ἀρχαίων ἀριστοτεχνῶν. Σπουδάσας ὅλας τὰς ἐπιστήμας τοῦ τε κατ' αὐτὸν αἰῶνος καὶ τῶν προηγουμένων, ἀνεδείχθη καὶ περὶ αὐτὰς παντὸς ἄλλου καθυπέριτερος... Προσθέσατε εἰς ταῦτα ὄψιν εὐειδῆ, σχῆμα ἐμβριθές καὶ σῶ-φρον, ἦθος φαιδρόν, τρόπους προσηνεῖς καὶ ἀπερίπτους, λεπτοτάτην εὐπροσηγορίαν, πάντα, ἀπλῶς εἰπεῖν, τὰ ἐξωτερικὰ ἐκεῖνα κοσμήματα, τὰ προσελκύοντα καὶ δελεάζοντα τοὺς ἀνθρώπους δι' ἀνεκκλαλήτου τινὸς χάριτος, καὶ θέλετε ἐννοήσει πῶς τὸ σύμπλεγμα τῶν τοσοῦτων λαμπρῶν καὶ σπουδαίων προτερημάτων περιποίησεν εἰς τὸν Φώτιον παράδοξον ἐπὶ πάντων τῶν συγχρόνων ὑπεροχὴν, διότι εἶχεν εἰς ὑπατον βαθμὸν τὴν τύχην τοῦ νὰ ἀγαπᾶται ὑπὸ τῶν φίλων καὶ νὰ καθιστᾷ αὐτοὺς πιστοὺς τῶν ἑαυτοῦ συμφερόντων συμμάχους»**15**.

Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους Ἑλληνας ἱστορικοὺς περιοριζόμαστε νὰ ἀναφέρουμε δύο, ἓνα ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς γενικῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας καὶ ἓνα ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, καταξιωμένους ἀμφοτέρους καὶ κατέχοντας ἀναμφισβήτητο ἐπιστημονικὸ κῦρος, ἐνῶ ὑπάρχουν πάμπολλοι ἄλλοι ἐπιστήμονες, παλαιότεροι καὶ νεώτεροι, ποὺ ἐκφράζονται μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ Φωτίου. Τὶς γνώμες τῶν περισσοτέρων ἀπὸ αὐτοὺς, θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς, συγκέντρωσε σὲ μελέτη τοῦ ὁ λόγιος μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Γεννάδιος μὲ τίτλο «Αἱ περὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου κρίσεις τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς μας»**16**. Γράφει λοιπὸν γιὰ τὸν Φώτιο ὁ ἐθνικὸς μας ἱστορικὸς Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος: «Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Φώτιος ὑπῆρξεν ἄνθρωπος ἔξοχος. Μεταξὺ τοῦ πρώτου Κωνσταντίνου, τοῦ δόντος ἀφορμὴν εἰς τὴν ἴδρυσιν τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, καὶ τοῦ τελευταίου, τοῦ ὁποίου πεσόντος ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως συγκατέπεσε καὶ τὸ κράτος ἐκεῖνο, ἐν τῷ διαστήματι ἐτῶν 1000, οὐδὲν ἄλλο ὄνομα διέλαμψε λαμπρότερον ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἡμῶν στερεώματος ἢ τὸ τοῦ Φωτίου ὄνομα, ὅστις ἐν τῷ μέσῳ ἱστάμενος τῶν δύο Κωνσταντίνων, ὧν ὁ εἶς ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀρχὴν, ὁ δὲ τὸ ὀριστικὸν τέλος τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὑπὲρ πάντα ἄλλον συνετέλεσεν εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ

Ἑλληνισμοῦ τούτου»**17**. Ὁ ἐκκλησιαστικός, ἐπίσης ἱστορικός, καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν (1923-1938) Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, γράφει: «Διὰ τοῦ πολυυμνήτου ἐκείνου ἀγῶνος ὁ Φώτιος ὑπῆρξε νέας ἱστορικῆς ἐποχῆς δημιουργός, ἐν ᾗ ἐξέχει ἡ ἀναλαμπὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος, διὰ τῆς ὁποίας ἐσελαγίσθη ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς πρὸς νέαν καθοδηγηθεὶς πνευματικὴν ζωὴν καὶ ἀνάπτυξιν... Καθὼς ὁ Πλάτων τῶν διαυγῶν καὶ κλασσικῶν ἡμερῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, οὕτω καὶ ὁ Φώτιος ὑπῆρξε κατὰ τοὺς μέσους χρόνους μέγα τι καὶ κολοσσιαῖον ἀνάστημα, ταμεῖον ἱερὸν τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων καὶ κιβωτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, βιβλιοθήκη ζωσα τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ ἐπιστήμης... ἢ τε φιλολογία καὶ ἡ θεολογία ἔλαβον παρὰ τοῦ Φωτίου τὴν ἰσχυρὰν παρώθησιν πρὸς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν, δι' ἧς ἐμορφώθη ὁ νεώτερος Ἑλληνισμὸς»**18**.

Ἦς προσθέσουμε, τέλος, καὶ τὴν γνώμη τοῦ νεωτέρου μεγάλου Ἁγίου καὶ Πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας Νεκταρίου Πενταπόλεως τοῦ Θαυματουργοῦ, ὁ ὁποῖος σὲ μικρὴ μελέτη του μὲ τίτλο «Τίνες οἱ λόγοι τῆς μήνιδος τῶν Δυτικῶν κατὰ τοῦ Φωτίου» συμπεραίνει:

«Ἡ στάσις τοῦ Φωτίου καὶ τὰ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας προπύργια τοῦ Φωτίου ἐξησφάλισαν τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα, οἱ δὲ κατὰ καιροὺς πρόμαχοι αὐτῆς ἔνθεν ὠχυροῦντο ὅπισθεν τῶν προμαχῶνων τούτων, ἐτέρωθεν δὲ ἐλάβανον τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Φωτίου ἀγῶνας ὡς παράδειγμα ἀξιομίμητον. Ἐὰν ἡ Ἀνατολὴ δὲν ὑπετάγη τῇ Δύσει, ὀφείλεται τῷ Φωτίῳ. Διότι ἐὰν ὁ Φώτιος ἐμιμεῖτο τὸν Ἰγνατίον, δὲν συνεκρότει δὲ τὴν Ἡ' Οἰκουμηνικὴν Σύνοδον, ἅπανα ἡ Ἀνατολὴ θὰ ὑπετάσσετο τῷ Πάπα. Ὁ Φώτιος, οὐ μόνον ἀνέτρεψε τὰ ἐπὶ Ἰγνατίου γενόμενα καὶ ἔστησε τὸ ἑαυτοῦ ὀρθόδοξον ἴδρυμα, ἀλλὰ καὶ τὴν Βουλγαρίαν αὐτὸς ἔσωσε τῆς ἑτεροδοξίας καὶ ἐὰν οἱ Βούλγαροι διέσωσαν τὴν ὀρθὴν πίστιν, ταύτην ὀφείλουσι τῷ Φωτίῳ. Ἴδου οἱ λόγοι, δι' οὓς οἱ Παπικοὶ πνέουσι μένεα κατὰ τοῦ Φωτίου. Ἐχουσι δίκαιον, διότι ἐὰν δὲν ὑπῆρχε Φώτιος, ἀληθῶς δὲν θὰ ὑπῆρχε σχίσμα, ἀλλὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ Ἑλληνισμὸς καὶ ὀρθοδοξία, ἀλλὰ θὰ ὑπῆρχε πνευματικὴ δουλεία καὶ φρόνημα θρησκευτικὸν καὶ ἐθνικὸν πεπλανημένον. Ὁ Φώτιος περιέσωσεν ἀμφοτέρω καταπολεμήσας τὴν Δυτικὴν ἐπιδρομήν»**19**.

Ἐπίλογος

Ὡς ἐπίλογο ἐπιθυμῶ νὰ κάνω μερικές ἐκσυγχρονιστικές σκέψεις, πού πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσουν ζωηρά. Ὁ Μ. Φώτιος βλέπει τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἀθροιστικά καὶ ἀδιαίρετα, ἐνωτικά θὰ λέγαμε, κατὰ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας, ὅπως διαμορφώθηκε διαχρονικά καὶ κατὰ τὴν προχριστιανικὴ καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴ μακροχρόνια περίοδο. Οἱ οὐτοπικές διαιρετικές ἀπόπειρες τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου καὶ τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ ἀποκρούσθηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνοχριστιανικὴ πλέον συνείδηση καὶ ἀπέτυχαν. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔβλαψε, ἀλλὰ ὠφέλησε τὸν Ἑλληνισμό· οὐσιαστικά τὸν διέσωσε. Αὐτὸ σήμερα τείνει νὰ ἀγνοηθεῖ καὶ νὰ ἐκλείψει· ἰδιαίτερα τὶς τελευταῖες δεκαετίες καταβάλλονται συντονισμένες καὶ σχεδιασμένες προσπάθειες ἀποχριστιανισμοῦ τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἀπὸ κομματικούς κύκλους ἀθέων καὶ ἐκκλησιομάχων, χωρὶς ἀποτελεσματικὴ ἀντίδραση οὔτε ἀπὸ τὰ θεωρούμενα φιλικὰ πρὸς τὴν Ἐκκλησία κόμματα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας. Θὰ ἀφήσουμε νὰ ἀφανισθοῦν ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ Ὁρθοδοξία μέσα στὸ χωνευτήρι τοῦ Δυτικοῦ τοῦ Φραγκολατινικοῦ πολιτισμοῦ;

Ἡ δευτέρη ἐπισήμανση εἶναι ὅτι δυστυχῶς ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν πολιτιστικὴ διείδυση, σ' αὐτὴν τὴν πολυποικίλη ἐμφανῆ καὶ ἀφανῆ πίεση πού ἀσκεῖ ἡ Δύση, ἐδῶ καὶ δεκαετίες, δὲν ἔχουν ἐμφανισθῆ ἡγέτες, πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοί, μὲ συνείδηση ἱστορικῆς εὐθύνης γιὰ τὴν ἀποτροπὴ αὐτοῦ τοῦ κινδύνου. Πολλοὶ μάλιστα ἐργάζονται ἐνισχυτικά πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ὁ Μέγας Φώτιος δὲν ἐπεδίωξε νὰ ἐνταχθῆ στὴν Εὐρώπη τῶν Φράγκων καὶ τοῦ πάπα οὔτε πολὺ περισσότερο νὰ ἐπιτρέψει τὴν διείδυση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ στὸ χῶρο τῆς Ρωμοσύνης. Ἀγωνίσθηκε νὰ ἀποτρέψει αὐτὸν τὸν κίνδυνο καὶ τὰ κατάφερε.

Καὶ τελειώνω μὲ μιὰ τρίτη ἐπισήμανση. Οἱ πρόγονοί μας ἐδημιούργησαν τὸν θαυμάσιο πολιτισμὸ τῆς Ρωμοσύνης τοῦ Βυζαντίου, κορυφαῖο, μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο πολιτισμὸ. Αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ ἐπέλεξαν νὰ ἀσπασθοῦν καὶ νὰ ἀναπτύξουν μὲ τὶς δικές τους σημαντικές συμβολές οἱ σλαβικοὶ λαοὶ καὶ ἡ Ρουμανία, μὲ συνέπεια, ὅπως διαπιστώνει ὁ Obolensky στὸ ὁμότιτλο ἔργο του, νὰ ὑπάρχει μία «Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία»²⁰ λαῶν καὶ ἐθνῶν μὲ ἐνωτικὸ στοιχεῖο τὸν ἑλληνορθόδοξο πολιτισμὸ. Δημιουργὸς ἀρχὴ καὶ ρίζα αὐτῆς τῆς ἰσχυρῆς κοινοπολιτείας εἶναι ὁ Φώτιος. Ἐμεῖς ἀντὶ νὰ ἐνισχύσουμε τοὺς δεσμούς μας μὲ αὐτοὺς τοὺς ὁμοδόξους λαοὺς, ἔχουμε δυστυχῶς στραμμένα τὰ μάτια μας πρὸς τὴν Δύση, πρὸς τὸν πάπα καὶ πρὸς τοὺς Φράγκους, οἱ ὁποῖοι διαχρονικά μᾶς ἀποδέχονται μόνον ἂν φραγκέψουμε. Παλαιότερα εἶχα γράψει ἕνα βιβλίο μὲ τίτλο «Φραγκέψαμε»²¹. Φίλος Ἁγιορείτης μοναχὸς μὲ συνεβούλευσε

ὅτι ἴσως καλύτερα θὰ ἦταν ὁ τίτλος νὰ εἶχε καὶ ἐρωτηματικό, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἔχουν ὅλα φραγκέψει, κάτι ἔχει ἀπομείνει. Σήμερα πιστεύω μὲ τὴν ταχύτατη πορεία τῶν πολιτιστικῶν καταστροφικῶν διεργασιῶν ὅτι δὲν χρειάζεται ἐρωτηματικό, ὅτι ὄχι μόνο ἡ παιδεία μας, ἀλλὰ καὶ ἡ θεολογία καὶ ἡ Ἐκκλησία, μὲ τὸ κίνημα τοῦ Οἰκουμενισμοῦ καὶ τὸν ἄκριτο φιλοπαπισμό, μὲ τὰ πρωτοφανῆ ἀντικανονικὰ καὶ ἀνορθόδοξα ἀνοίγματα πρὸς τὸ Βατικανὸ καὶ πρὸς τὸ προτεσταντικὸ Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν, ἔχουν δυστυχῶς φραγκέψει. Πολιτιστικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀποδεικνυόμαστε ἀνάξιοι κληρονόμοι τοῦ Μεγάλου Φωτίου, τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ συνόλου τῶν Ἁγίων Πατέρων καὶ Διδασκάλων.

1. Πρακτικὰ ΙΕ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου «Μέγας Φώτιος», Ιερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.
2. Θεσσαλονίκη 1994.
3. Αὐτόθι, σελ. 27-28. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρων ἐόρτιος τόμος γιὰ τὰ 1100 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ Ἁγίου Φωτίου ἐτοιμάσθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη πρῶην Θυατείρων Μεθόδιο Φούγια ὡς 10ος τόμος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Θεολογικῆς Ἐπετηρίδος ποὺ ἐκδίδει μὲ τίτλο «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία», μὲ ἐξαιρετικὲς ἐπιστημονικὲς συμβολές· Ἐκκλησία καὶ Θεολογία 10 (1989-1991). Στὸν ἴδιο τόμο ὑπάρχει ἐξαντλητικὴ καὶ ἄριστη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Μέγα Φώτιο παρατιθέμενη χρονολογικά, τὴν ὁποία ἐτοίμασε ἀξιεπαίνως ὁ πρωτοπρεσβύτερος - καθηγητῆς π. Γεώργιος Δράγας (1561-1990): Protopresbyter Dr George Dragas, "Towards a complete Bibliographia Photiana in chronological progression, with an Index to autors", σελ. 531-669.
4. Β. Τατάκη, «Φώτιος ὁ μέγας ἀνθρωπιστής», στοῦ ἰδίου Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1967, ἐκδ. οἶκος «Ἀστήρ», σελ. 105: «Ὁ κύριος τόνος ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σοφία του δὲν παύει νὰ εἶναι ὁ φιλολογικός. Εἶναι ἓνας μέγας, πολὺ μέγας λόγιος».
5. Γιὰ τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Φωτίου βλ. Π. Χρήστου, «Τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου», εἰς Πρακτικὰ ΙΕ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου, Ἱ. Μ. Θεσσαλονίκης, ἐνθ. ἀνωτ., σσ. 537-556.
6. Τῷ τὰ πάντα ἀγιωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ Νικολάῳ, Πάπα τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης: «Τοιοῦτος γὰρ χορὸς τῆς ἐμῆς οἰκίας ἦν ὁ χορὸς. Ἐξιώντι δὲ πάλιν πρὸς τὴν βασιλείον πολλάκις αὐλὴν αἱ προπεμ-

πτήριοι τῶν εὐχῶν καὶ τοῦ μὴ βραδύνειν ἢ προτροπή· ἦν γὰρ μοι καὶ τοῦτο γέρας ἀφωσιωμένων ἐξαίρετον, τὸ μέτρον ἔχειν τὴν βούλησιν τῆς ἐν τοῖς βασιλείοις διατριβῆς. Ἐπανιόντι δὲ πάλιν πρὸ πυλῶν ἱστάμενος ὁ σοφὸς ἐκεῖνος ὑπήντα χορὸς». Εἰς ἱ. Βαλέτα, Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί, Λονδῖνον 1864, σσ. 146-165. Νεώτερη ἔκδοση Β. Laourdas - L. G. Westering, Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilocheia, I. Epistularum pars prima, Teubner· Leipzig 1983, Ἐπιστολή 290, σελ. 50 ἐέ.

7. Σχετικὰ μὲ τὸ Λεξικὸ βλ. L. Politis, «Die Handschriftensammlung des Klosters Zaborda und die neuaufgefundene Photios Handschrift», *Philologus* 105 (1961) 136-144. Κ. Τσαντσάνογλου, «Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση, χειρόγραφη παράδοση», Ἑλληνικά 17 (1967), παράρτημα 17. Chr. Theodoridis, Photii Patriarchae Lexicon, I: Α-Δ, De Gruyter, Berlin 1982.

8. Βλ. ὑποσημείωση 4 τῆς παρούσης

9. Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, «Ἦταν ὁ Μέγας Φώτιος ἀνθρωπιστής;», *Θεοδομία* 9 (2007) 10-27.

10. Ἡ πολυσήμαντη αὐτὴ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου «Πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους» ἐδημοσιεύθη πολλάκις. Βλ. τὸ κείμενο εἰς PG 102, 721-741 καὶ εἰς ἱ. Καρμίρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμος 1, Ἀθήναι 1960, σελ. 321-330.

11. Βίος Ἰγνατίου PG 105, 509.

12. August 16th, 879, Mansi XVII, 396-408.

13. Λόγος εἰς τὸν βίον Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, PG 105, 968-969.

14. Robertus Greygthon, Vera Historia unionis non verae inter Graecos et Latinos, sive Concilii Florentini exactissima Narratio Graece scripta per Sylvestrum Sgyropoulum, Hage - Comitibus, MPCLX, σελ. 34, Praefatio.

15. Βλ. τὸ παράθεμα εἰς Στ. Σάκκου, «Τὸ φῶς ἐνὸς σοφοῦ», εἰς ἑόρτιο τόμο «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία», ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 506, ὑποσημ. 1.

16. Ὁρθοδοξία 30 (1956) 37-68.

17. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. 4, σ. 611.

18. Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐν Ἀθήναις 1912, σελ. 39.

19. Ἀγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, «Τίνες οἱ λόγοι τῆς μήνιδος τῶν Δυτικῶν κατὰ τοῦ Φωτίου», *Θεοδομία* 3 (2001) τεῦχος 2, Ἀπρ. - Μάϊος, σελ. 29-32.

20. Dimitri Obolensky, Ἡ Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία, τόμοι α' καὶ β', ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

21. Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, Φραγκέψαμε. Ἡ εὐρωπαϊκὴ μας αἰχμαλωσία, Θεσσαλονίκη 1994.

ΘΕΟΔΡΟΜΙΑ
ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΔΙΔΑΧΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΕ' ΤΕΥΧΟΣ 2 ΑΠΡΙΛΙΟΣ ΙΟΥΝΙΟΣ 2013